

Diňe Gaýgysyz Atabaý

Category:

Edebi

makalalar, Ertekiler, Kitapcy, Söhbetdeşlik, Sözler

написано kitapcy | 26 января, 2025

Diňe Gaýgysyz Atabaý

Men haýsydyr bir proletar syýasaty üçin türkmenleri gurban berip biljek däl.

Gaýgysyz Atabaý. 1923 ý.

Hormatly okyjy!

Çylşyrymly ykbally Gaýgysyz hakda bu gadagançylykdan doly, jikme-jik maglumat toplamak mümkün däldigini ýatladasym gelýär. Rus publisisti Sergeý Medwedýew: "Russiýanyň gizlin gulluklarynyň gizlin arhiwlerinde saklanýan dokumentleriň bary-ýogy bir prosenti bize belli" diýip janygýan pursatynda, türkmenler üçin ol şondanam has ujypsyzdyr. So sebäpli, men gola düşen maglumatlar esasynda Gaýgysyzyň pikir-duýgularyny, ruhy ösüşini, kämilleşişini yzarlamaga üns berdim. Bu beýik ynsanyň içki hal-ahwalyň has ähmiýetlidigi belli ahyry. Eger Gaýgysyz Atabaýyň doly biografiýasyny ýazmaly bolsa, azyndan dört-bäs tomluk kitap ýazmaly bolardy. "Döwürler dolanar,

gerdişler döner.” Ana, şonda türkmen ykbalynyň howply bir öwrümünde Gaýgysyzyň öñe çykyp, halkyň başyndan injek uly betbagtlygy dep edenligi hakda ähli dokumental maglumatlar ýüze çykar. So pursatda Gaýgysyz täzeden direler. Ol ölensoňam, kuwwatly ruhy her bir diriçe milletine hyzmat edýär ahyry.

DIÑE GAÝGYSYZ ATABAÝ

Türkmenistan Respublikasyny döredip, oña hyzmat ede-edе ahyrda jesediniň haýsy toprakda, haýsy agajyň köküne iýmit bolup yatany belli bolmadyk bu gerçek türkmen hakda şeýle bir adalatly ýazmak zamany geldi. Bu zerurlyga göz ýetiremde galama ýapyşdym.

Gaýgysyz Atabaý Staliniň örän çylşyrymly, çykgynsyz, gazaply päsgelçilikleriniň garşysyna ýol-çykalga tapyp, üstesine-de o döwürki syýasy şertleriň ýaramaz ýagdaýynda milli respublika döretmegi başardы. Syýasy şertleriň ýaramazlygy nämededi? Bu sowala jogaby kumuk taryhcysy Myrat Ajy “Gypjak sähralarynyň ýowşany” diýen kitabynda örän jaýdar aýdypdyr: "...Şeýlelikde patyşa Russiýasynda 196 halk ýaşan bolsa, Sowet Soýuzy döwründe ýüze golaý halk galypdyr. Ýarysyny ýok edipdirler. Adamlary däl, halklary! (Moskwa. 2000ý. 5-nji sah.)

Türkmenistany öz ykbalyny özi kesgitlemek hukugy bolan soýuz respublika hökmünde däl-de, eýsem awtonom respublika ýa-da awtonom oblast görnüşinde galan ýagdaýyny göz öñüne bir getirip bilersiňizmi?!

Akyl ýetireniň başy aýlanar.

Eger Türkmenistan, hakykatda-da, awtonomlykda galan bolsa, 1991-de her kim öz ojagynyň başyna ýygnananda, bizi kim garaşsyz diýip yylan edip bilerdi?! Tatarystanyň, Başgyrdystanyň, Çeçenistanyň başyna düşen külpetler biziňem başymyza düşerdi ahyry. Russiya hiç bir milleti öz golastyndan çykarmak islemeýär, diñe öňki soýuz respublikalary, ýagny, öz ykbalyny özi kesgitlemek hukugy bolan respublikalary demir penjesinden mejbur bolup gaçyrdy.

Ynha, akyl ýetirip otursak, 1924-nji ýylда Gaýgysyzyň başda

durup, Türkmenistan üçin köz-kökenek bolup gazanan, öz ykbalyň özüň kesgitlemek hukugy, näçe ýyllar bări gulkünç ýaly görnen bolsa-da, ahyrda şol hukuk Türkmen halkynyň ykbalyny kesgitlemekde aýgytlaýy, iň zerur delil bolup bildi. Türkmen taryhy, diňe patyşalaryň, han-soltanlaryň ýa-da söweşleriň taryhy däl-de eýsem ozaly bilen jemgyyetiň ösüşine täsir eden beýik syýasy, ylmy, medeni şahslaryň taryhy hökmünde bütewiligine owrenilip başlansa, beýik Magtymgulydan sowlup geçmegin mümkin bolmaýsy yaly, Gaýgysyz Atabaýy hem unutmak mümkin däldir. Belli taryhçy Kakajan Muhammetberdiýew ömrüniň kyrk ýylyny esasy işiň ýany bilen, Gaýgysyz Atabaýyň ömrüne, beýik işlerine degişli materiallary öwrenmäge bagışlap, ölmezinden öñinçä şeýle netijä gelipdir: "Gaýgysyz bolmadyk bolsa, Türkmenistan döwleti bolmazdy." Meşhur taryhcynyň bu pikiri neneňsi delillere, neneňsi wakalara, neneňsi dokumentlere daýanyp aýdanyny seljermek gerek.

Emma mundan öñinçä Gaýgysyzyň ömrüne bir nazar öwreliň.

Gaýgysyz 1887-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Mäne obasynda Täç gök serdaryň Baninur (Türkmençe ady Oguldurdy) diýen owgan aýalyndan dünýä inýär. Täç gök serdar Eýran basybalyjlaryna garşı Sarahs söweşlerinde yüzbaşy bolup, özünü tanadypdyr. Soňra serdar diýlip başlanypdyr.

Şo ýyllaryň birinde owgan hany pitneçilere gaýtawul bermek üçin Täç gök serdardan kömek soraýar. Olam ýigitlere baş bolup yetip barýar. Pitne ýatyrylýar, emma şo garma-garyşyklykda hanyň hazynasy urulýar. Muny türkmenlerden görýärler. Täç gök serdar bu töhmete çydaman, nirdesiň Mäne diýýär-de gaýdyberýär. Gelip, ýene suw harazy, mülk ýeri bilen güýmeniberýär. Az wagtdan owganlar hazynanyň hakyky talańcysyny tapýarlar. Onsoň owgan hany, bir gürrüňe görä, on gyz, ýene bir gürrüňe görä bir gyz sowgat iberip, Täç gök serdardan ötünç soraýar. Şol sowgat berlen gyz hem Täç gök serdara bir ogul, bir gyz dogrup berýär.

Gaýgysyz ýedi ýaşyndaka atadan mahrum bolýar. Emma ýedi ýaşa çenli gözünüň görenleri, atasyndan gan bilen, ruh bilen geçen duýgy-pikirler Gaýgysyzyň bütin ömrüne yeter. Onuň ejesi hem weziriň gyzy diýlen gürrüňem bar. Onsoň Gaýgysyz daýylaryna

çekse-de, atasyna çekse-de parhy ýok, arslan ýürekli bolaýmalydy. Üstesine-de Gaýgysyzyň doglan topragy Mäne babany (Abu Seýit Mänelini) dünýä beren toprakdy. Pelsepede, tebigy ylymda öz asyryny aňk eden bu beýik hem keramatly alymyň ruhy o jelegaýlara eýelik edýärди ahyry.

Ýetim galan Gaýgysyzyň täze durmuşy başlanýar. Ýetimligem tüýsli-tüýslüdir weli, esasan göze görünýäni iki tüýslüdir. Ýetimleriň bir topary durmuşdan basylyp, ejizläp, ähli zada gorkuly, ynamsyz bakýar, ataly-enelilere göripligi güýçlenýär, niýeti garalýar gidýär, mahlasy, özünü jemgyýetden çete çekýär, arly gezýär, "Bir goluma düşäýse bor" diýip ýasaýar. Beyle ýetimlerde mukaddeslik duýgusy ýítýär, balyk ýaly sypjyk bolýar, şemal ýaly üýtgäp durýar, iň ýamany hem ýüzünde utanç bolmaýar. Kezzaplyk o ýetimleriň baş käridir. Beýle ýetimler bir ýol bilen uly derejä ýetäýse, gol astyndakylaryň dat gününe.

Yetimleriň başga bir topary bolsa, aslyny unutmaýar, her ynsana atasy, enesi, gardaşy ýaly bakýar. Başarsa ýagşylyk etmäge, peýdaly hyzmatlar görkezmäge dyzaýar. Kanagatlylyk, sabyrlylyk we öz sarpasyny saklamak olara adat bolyar. Olaryň zehini açylýar, ylma, döredijilige yhlasy güýçlenýär. Onsoň il içinde hormaty artýar. Beýle ýetimler uly derejelere yetende-de ýörişini üýtgetmeýär.

Gaýgysyz soňky tipli ýetimlerden boldy. Kakasynyň öñki aýalyndan dogan ogul-gyzdan oňly ýardam bolmasa-da, Gaýgysyz oba mollasyna gatnap, köne okuwdan bilim alyp başlady. On ýaşa çenli molla çybygy astynda köne dini bilim aldy. Maşgala pukaralygy, açlyk-horluk onuň başyna her gün tokmak urup başlanda molla gatnamasyny kesmeli boldy. Şonda molladan almadyk sapagyny gazaply durmuş on esse artygy bilen berdi. 1899-njy ýylda Tejende rus-ýerli mekdebi açylanda Gaýgysyz onuň ilkinji okuwçylarynyň biri boldy. Ol mähriban Mäne obasyndan başga-da oba-şäher barlygyny, öz türkmeninden başga-da millet-dil barlygyny ilkinji gezek görüd. Tebigy teşnelik, dogabitdi yhlaslylyk oña okuwda üstünlik getirdi. 1903-nji ýylda Tejendäki mekdebi tamamlan Gaýgysyzyň ýürejigi uçup durdy. Onuň gözleri açylyp başlapdy, ylym-bilim diýlen ägirt

uly hazynanyň bir künjünden jyklap görüpdi.

Tejendäki mekdebiň maksady kiçi gullukçy, dilmaç taýýarlap, rus patyşasyna wepaly adam ýetişdirmekdi. Emma Gaýgysyz we ýoldaşlary bu germewleri şobada ýumurdylar hem-de özlerine näme zerurlygyna düşünip başladylar. Şoňa görä tirýeki agasy Geldiniň maslahatyna bakman, gözünü Daşkende dikip başlady. "Giden ýerden getirgeý, tutan ýerden gopargaý" diýilýän häsiýet Gaýgysyza mahsusdy. Ol Orta Aziýanyň iň uly şäheri Daşkendiň mugallymçylyk seminariýasynda 1905-nji ýıldan başlap okap ugraýar. Tejende okaýan ýyllary rus, tatar, azerbeýjan mugallymlarynyň Gaýgyszyň köňlüne atan däneleri Daşkende gelende şinelâp başlady. Üýtgewsiz görünýän dünýäniň barha çaykanyp başlaýandygyny, buz astyndan barha güýçli derýa akýandygyny, düýnem hökmürowan görnen toparlaryň bu gün aýak üstünde zordan durýandygyny görmesi Gaýgysyza oýlanmaga-ölçemäge täze itergi berdi. Aýratyn hem 1905-nji ýylyň rus rewolusiýasy patysa imperiyasynyň gol astyndaky dürlü milletleriň milli duýgularyny oýaryp, öjükdirip göýberdi. Daşkent bolsa şeýle merkezleriň biridi we her köňle joşgun guýmaga ukyplydy. Ynha, Gaýgysyz şeýle gazanda gaýnap başlady. Her täze tanyş oňa täze dünýäni açyp ugrady. Olaryň arasynda Muhammetguly Atabaý diýen türkmen ýigidi oňa has ýakyn boldy. "Garry nohur" diýen dag obasynyň arçynnyň oglы bolan Muhammetguly berk türkmen terbiýesini alanlygy bilen, daş keşbiniň we otur-turşunyň ýakymlylygy bilen, esasy hem pikir-duýgularynyň kämilligi bilen Gaýgyszy bendi etdi. Yalançyda bir dost gazanylýan bolsa, o dost Muhammetgulydyr diýen netijä geldi. Muhammetguly Gaýgysyzdan bir ýaş kiçi bolsa-da ondan ekabyrrak görünýärdi. Kakasynyň gatnaşykly ýerleri hem-de türkmenlerden dörän öñki intelligent kişiler bilen tanyşlygy hem Muhammetgulynyň hereket örüsini giñeldýärdi, Seýle hem bu örä, tanyşlyk, garyndaşlyk meýdançasyna Gaýgyszy hem yħlas bilen çekýärdi. Üstesine, "Eli açyga Alla sahy" diýilişi ýaly, Muhammetguly kakasynyň berýän maddy ýardamyny öz dostýarlaryndan gizleýän ýigit däldi. Gaýgysyz dagy halkdan gelyân puluň hasabyna okaýan bolsa, Muhammetguly diñe kakasynyň gösgöni goldawy arkaly tölegli okaýardy.

Gaýgysyz bilen Muhammetgulynyň köňülleri, pikir-duýgulary ýakynlaşdygyça, ol ikisiniň maksady hem birleşdi. Maksat-yüzüni halka öwürmekdi. Özleriniň okaýan Mugallymçylyk seminariýasynda-da gizlin ruh-halka bakmakdan ybaratdy.

Aslynda-da, aňyrdan gelşine görä, rus intelligensiýasynyň uly bölegi esasy ünsüni halkdan aýyrmaýardy, ýogsa olaryň aglabasy barly maşgalalarda terbiýelenen ynsanlardy. Dogrusy, halk derdi bilen ýaşamak däbi bardy. Ynha, şo hassalyk Gaýgysyz bilen Muhammetgulyda-da öñden döräpdi.

Halk bolsa gözgyny halda.

Näme etmeli?

Ozaly bilen halka sowat bermeli. Öz adyny ýazyp bilsin. Okasa, özünüň ynsanlygyna göz yetirer, aslyna bakar, ahyrda özünü tanap başlar. Nireden gelip, nirä barýanyny biler. Hut şoňa görä, Muhammetguly Atabaýyň: "Iýmek-içmekden öñürti ylym-bilim zerur." diýen sözi ömür öçmejek ýsyk ýaly boldy. O sözi Gaýgysyz ömrüniň ahyryna çenli unutmaz hem-de ähli işlerinde o sözüň aslynda ýatan uly manyny ularanar.

Daşkentde türkmeniň beýik ogullarynyň biri H.Ýomudskiý bu goşa gumry ýaly bir-birege ysnyşyp ýören Gaýgysyz bilen Muhammetgula ýol görkezýär, nesihatlar berýär, özünüň çuňňur medeniýetinden, paýhasyndan täsir geçirýär. Ýomudskiniň özünü şeýle erkana duýsy, merdanalygy, ugurtapyjylygy, halkyna janköýerligi, esasy hem gaýduwsyzlygy ýaş beýnilere ummasyz güýçli nusga bolýar. "Bizem Han dädemiz ýaly bolsadyk" diýdirýär.

Halk dürdänelerini ýygnap ile ýetirmekde uly işler eden Ostroumow bilen soňra "Türkmen sazy" diýen klassik kitabyň awtorlarynyň biri bolan I.A.Belýaýew ýaly beýikler bilen tanyşlyk hem Gaýgyszy, Muhammetgulyny deňiz gomlaryna düşen ýaly heýjana salypdyr. Biz Gaýgysyz bilen Muhammetgulynyň Daşkentde döwri Orta Aziýda ady belli beýik-beýik ýazyjylar, şahyrlar, we beýleki gzyzkly adamlar bilen gatnaşyklarynyň ählisini jikme-jik bilmeýänimizi duýmalydyrys. Daşkent o zamanlar Orta Aziýanyň merkezidi ahyry, ähli güýçler oña dyzaýardy. Bu iki gerçegiň Daşkent gazanynda gaýnap, kalplarynda neneňsi joşgun döredendiklerini göz öňüne getirmek

hem kyn. "Är yzynda gezseň är dek bolar sen."

Tomus dynjalşy golaýlaşanda Muhammetguly Gaýgysyzy "Garry nohur" obasyna çagyrdy. Beýleki türkmen obalaryndan üýtgeşik tebigatly "Garry Nohuryň" adamlary gadymy türkmen däp-düzgünlerini örän pugta saklap galanlygy bilenem geň görünüärdi. Üstesine-de dag medeniýetiniň çöl-sähra medeniýetinden artykmaçlygy hem mese-mälim aňylýardy. Muhammetgulynyň kakasyna Atabaý hajy diýärler. Köp çagaly, döwletli ojagyň eýesi. Obasynda we jelegaýlarda hormat gazanan adam. Gaýgysyz bu obanyň, bu maşgalanyň, aýratyn hem Muhammetguly dostunyň şeýle ýürekdeşligine, wepadarlygyna jogap hökmünde, ýüreginiň emrini daşyna çykarýar. Onsoň şol dag obasynda Muhammetguly bilen Gaýgysyz dogan okaşyarlar. Adaty doganlykda gan, garyn birligi bolsa, bu doganlykda ýürek, ruh birligi bardy. Onsoň muny resmi hasaba almagy Durun pristawlygyndan haýış edýärler. Şo döwür Durun pristawlygynda işleýän ady belli Hojaly molla razy bolsa-da kireýsiz kilim kakmaýan pristaw birbada garşı bolýar, Atabaý hajy horjunyny güberdip gelende bolsa gol çekýär. Indi Muhammetgulynyň hem, Gaygysyzyň hem familiýasy Atabaýew bolýar. Käbir maglumatda Gaýgysyzyň atasy, ýagny Täç gök serdaryň kakasynyň ady hem Atabaý awçy diýlip görkezilýär. Olar iki dogan hökmünde Daşkende baranlarynda Muhammetgula Atabaýew 1, Gaýgysza bolsa Atabaýew 2 diýilýär. Bu lakam resmi ýazgylarda, iki gerçegi yzarlan şugulçylaryň maglumatlarynda-da ulanylýar. Syýasy aktiw talyplaryň arasynda Gaýgysyzyň, Muhammetgulynyň barlygy, üstesine-de doğrusyny aýtmasa içi ýanyp barýan Gaýgysyzyň adalatsızlyklar hakda çekinmân gürlemesi Mugallymlar seminariýasynyň ýolbaşçylaryny, gizlin gullugyň ýalhorlaryny birahat edýär. Onsoň Atabaýew 2-ni okuwdan kowmak niýetine gelýärler, emma ähli talyplar özünü aldyran Gaýgysyzyň arkasında berk durýarlar. "Gaýgysyzy kowsaňyz, ählimiz okuwdan çykarys" diýip şert goýarlar. Şeýdip, Gaýgysyz okuwdan kowulmasa-da patşa içäylarynyň ýadawsyz, iргinsiz yzarlamasyna sezewar bolýar. Şo günlerden başlap tä ömrüniň ahyryna çenli yzarlanjagyny, özüne düýpeden başgaça göz bilen bakyljagyny, dostundan duşmany köp boljagyny Gaýgysyz hazırlı

gümanam etmeyärdi. Güman edäýende-de ol gaýga batjak ogul däldi. Gaýgysyz ady ýonelige götermeyärdi, gaýgyny-gamy, gorky-ürkini âdigi bilen mynjyrada-mynjyrada ýaşamany öwrenipdi.

Gaýgysyz Daškentde okan ýyllary köpi gören Ýomudskiý bilen, Muhammetguly bilen türkmen halkynyň gelejekki ykbaly hakda neneñsi söhbetler edendigini biz diňe çaklap bileris. Şeýle söhbetleriň uzak-uzak gjijeleri kelteldeni welin ikuçsuzdyr. Her bir meßelete öz pikiri bolan, her bir çözgütde täze ýol tapmany öwrenýän Gaýgysyz özüniň maksadyny, öz ornumy ýuwaş-ýuwaş anyklaýardı.

Bu dünýä näme iş bitirmek üçin gelenini Gaýgysyz örän ir kesgitläpdi.

Gaýgysyz baş ýyllap Daškentde okan döwründe Mäne obasynda biçäre-pukara bolup galan, birmahallar weziriň gyzy bolan ejesi hakda ne taryhy çeşmeler, ne edebi eserler habar berýärler. Ýogsa Gaýgysyz mährem enäni unutjak ogul däl ahyry. Serdar oglunuň döreden ene bu ýyllarda neneñsi güzaplar, neneñsi ejirler, ezyetler çekendigini göz öňüne bir getirip görünüň. Ya-da amanadyny tabşyraýdymyka?

Ahyry, okuwlار tamamlanýar, hem mugallymlardan, hem durmuşdan alınan dersleriň baş ýyly geçip gidipdir. Gaýgysyz Mara gelýär, iş tapman kösenýär. Ynha munuň sebäpleriniň biri: Zakaspi oblastynyň naçalnigi Ýewreinow Türküstan ülkesine ýazan hatynda: "Biz seresaplygy elden bermejek bolsak, türkmen mekdeplerine türkmen mugallymlaryny bellemeli däldiris, gaýta olary diňe rus-ýerli mekdepleriniň müdirleriniň ikinji derejeli kömekçisi edip bellemeli" (Ş.Täşliýew, T.Durdyýew "Gaýgysyz Atabaýew" A.1988. 15 sah.) Şeýle hatlar az däl.

Bu aralykda Muhammetguly zähmet okuwyny öwredýän kursda okamak üçin Peterburga gidýär. Ol şonda Moskwany hem görüp geçirýär. Peterburgdaka "Zakaspi Türkmenleriniň mekdebi" diýen makalasy rusça çap edilýär. Muhammetguly şonda on sekiz ýaşly ýigitdi. Kursy gutaryp gaýdanda ýol kireýini Ýomudskiden karz alýar. Bu Atabaý hajynyň maddy ýagdaýynyň pese gaçanlygynyň alamatlarydy.

Muhammetguly hem Mara gelýär we iki gardaş Atabaýewler rus-

ýerli mekdeplerde mugallymçylyk edip başlaýarlar. Olaryň elinde okan okuwçylaryň neneňsi bagtyýardygyny bir oýlanalyň. Ylym-bilim, terbiye bilen bir hatarda olar öz ýüregindäki joşup-daşyp, kenar tapman duran milli duýgy-pikirlerini ägirt yhlas, ägirt kuwwat bilen okuwçylaryň kalbyna guýýardylar. Gaýgysyz bilen Muhammetgulynyn energiýasyndan ähli töwerekdäkiler kuwwatlanýardylar. Iki ýigit hem syratly, hem sagdyn hereketli, gözlerinde ot ýanýar, dilleri dür saçýar, geynişlerinden kem tapylmaz, ulumsylyk súrtseňem ýokmaz. Az-kem içki gahar, gyzmalyk bar. Ony özleri duýanok, Ilem duýup baranok.

O gahar, o gyzmalyk nireden gelýär? Iki juwan, gözü açyldygyça, öz halkynyň uçdan tutma diyen ýaly sowatsyzdygyny, ýasaýyş şertleriniň örän-örän pesdigini, maşgala, sosial-jemgyýetçilik gatnaşyklarynda ugur tapmaz derejedediklerini gördüler. Şeýle ýagdaýdaky halkyna kömek etmän, jan agyrtman ýaşap ýörenleri olar ýigrenip başlady. Hökman, hökman bu ýagdaýy gowulyga baka üýtgetmeli diýen pikirdediler. Daşkentdäki binalary, koşkleri, metjitleri görmekleri, üstesine Muhammetgulynyn Peterburg, Moskwa ýaly uly şäherleriň ýasaýyş durkuny, ýasaýyş medeniýetini synlap gelmegi, onsoň o taýdakylary turkmenleriň gamış kepbeleri, ak-gara öýleri, ýerkümeleri bilen, suwsuz diýen ýaly ýasaýsy bilen deneşdirmekleri bu iki juwanyň rahatlygyny gaçyrýardy. "Meniň halkym näme üçin zamanabap ýaşamaly dälmiş?!" diýen sowal olaryň aňynda at salýardy. Gan bilen gecýän, däp bolup gelýän klassyky terbiye bilen terbiýelenendikleri üçin olar şeýle jan ýäkýardylar." Iliň göti başyndan aşsyn" diýip bilmeýändigi üçin şeýle janköýerdiler. Olar ylymlydygy, medeniýetlidigi üçin öz öňlerinde şeýle uly maksat goýupdylar we özlerinde şeýle uly jogapkärçilik duýupdylar.

Olar millete sowat, aň-bilim berlende aýal-gyzlary unutmaly däldigini, gaýta olara aýratyn üns bermelidigini nygtayýardylar. Milletiň öňe gitmegi üçin aýal-gyzlaryň ylymly bolmagy, aktiwligi ilkinji şertleriň biridir. Ösen jemgyýetleri synlaň, şonda aýal-gyzlaryň örän ýokary derejede durýandyklaryna shaýat bolarsyňyz. "Gaýrat atadan, zehin

eneden" diýip türkmen aga ýonelige aýdan däldir. 13 asyryň beýik türkmen-türk filosofy, Magtymgulynyň ruhy halypalarynyň biri, Ynsan Hukuklarynyň Deklarasiýasy 1948-de kabul edilen bolsa, o prinsipleri, o ýörelgeleri 700 ýyl öñ aýdyp-ýazyp giden, dünýäde 600 ýyllap ýaşan, iñ uzak ömürli Osmanly döwletiniň ideýa sütünlerini guran Hajy Bekdaş Weli ynsaniýete öwütleriniň birinde: "Aýal-gyzlary okadyň" diýipdir. Her bir jemgyýetiň ýagdaýyny o jemgyýetde aýal-gyzlaryň tutýan orny bilen kesgitläp boljakdygyny Gaýgysyz hem, Muhammetguly hem öran gowy bilipdirler. Şoňa görä-de olaryň "Zakaspiýskaá tuzemnaáa gazetada" bu meselä bagışlanan makalalary çap edildi.

Şo döwürler Gaýgysyz bilen Muhammetgulynyň türkmenleri sowatlylyga çekjek bolup il arasynda eden wagyz-nesihatlaryny aýratyn hormat bilen ýatlamak zerurdyr. Olaryň işleri ilerleýärdi, hatda Gaýgysyzy müdirlige-de bellediler. Mugallymçylygyň üç ýyly dolanda Gaýgysyzy Durundaky rus-ýerli mekdebe müdir edip iberdiler. Munda patyşanyň ohrankasynyň eli bar bolmagy gaty ahmaldyr. Hem Muhammetgulydan aýyrmaly, hemde şo zamanlar Maryda güycülenen rewolýusion hereketden, milli azatlyk isleyän topardan aýyrmaly. Garaz, Gaýgysyzy ilden çeträge zyñmakçy bolýarlar. Gaýgysyz Durunda bir ýyl işleyär. Daşkent türkmeniň, ýagny yerli milletiň ýolbaşy işde bolmagyny islemeýär. Türkmenligi üçin işden çykarylan Gaýgysyza bu ilkinji uly şarpyk bolýar. Has ýokardan bakaňda, onuň şeýle şarpyk almagy gerekdi diýip oýlanýarsyň. Goý, hakykata has ýakyndan göz ýetirsin, sähelçe bolsa-da, gümany göwnünden gitsin, goý çekelensin. Şonda ol tiz bişer, tiz ýetişer. Arslanlaryň, bürgütleriň yetishişi yaly.

Onsoň işsiz galan Gaýgysyz eýlä ýüz urýar, beýlä ýüz urýar, iş tapmaýar. "Zakaspiýskaya tuzemnaáa gazeta" makala ýazsa, galam haky berjeklerini aýdýarlar. Emma kararsyz Gaýgysyz Mara gelýär. Pars dilini suwara bilyänligi peýda berýär, ony Eýran bankynyň Mary bölümne hasapçı hökmünde işe alýarlar, soňra baş hasapçynyň orunbasary bolup işleyär. Bu ýyllar Gaýgysyz üçin iñ kyn, gümanly-dumanly, hiç bir tarapda güneş jyklamaýan ýyllar boldy. Syýasy ýagdaýyň gümürtikligi gelejekki ýllara

uly umyt bermeyärdi. Gaýgysyz rus intelligensiýasynyň dury pikirlenýänleri bilen, ozaly bilen-de sosial rewolýusionerler bilen has ysnyşdy. Olaryň üsti bilen Russiýada, Ýewropa ýurtlarynda ýagdaýyň neneňsidiginden habar alyp durýardy. İşleýän yeri Eýran banky bolany üçin Eýranyň, o ýerdäki türkmenleriň, şeýle hem şo ýyllarda Eýranda, Owganystanda işeňnír hereket edýän iňlisleriň pikir-hyýallary hakda, az hem bolsa, maglumat alyp bilendir. Maryda şo ýyllar rowaç bolan "Ýolbarsly" çayhanasy hem diñe naharlanylýan, ya gije geçirilýän ýer däl-de, eýsem köpüň barýan ýeri, medeni merkez, söwda ojagy, adamlaryň tanyşýan, üýşýän jüri hökmünde-de bellidi. Gelýän-geçýän syýahatçylar, täjirler, içalylar, gedaýlar, sergezdanlar hem "Ýolbarslyda" düsläp geçýärdiler. Olardanam azda-kände habar düşyärdi. Gaýgysyz bularyň ählisini başynda öwrüp-çöwrüp, deňeşdirip özi üçin bir ýörelge-ýoda edinendir.

Türkmenleriň diñe territorial, resmi garaşlylyk babatda däl, eýsem pikir-umyt dagynyklygy, döwlet edinmek, döwletçilik duýgularynyň jansyzlygy, Gaýgysyzyň ýiti syncylygyndan sypmaýardy. Üstesine-de Rus patyşasynyň gowşamagy sebäpli iňlis, eýran, owgan, özbek hanlarynyň türkmen topraklaryny täzeden bölüşmäge dyzaýandyklary Gaýgysyzda uly howsala döredýärdi. Gaýgysyzyň özünü alyp barşy, pikirleniş ýoly, hamana, ol eneden doglonda türkmen topraklaryna eýe bol diýlip doglan ýalydy. Onuň biografiýasyny, geçen ýoluny yzarlasaň, bile işleşen, dostlaşan ýa-da ony gören adamlary diňleseň, doğrudanam, Gaýgysyz türkmen topraklaryna eýe bolmak üçin dünýä inen ynsandy.

Ol bu günleriň birinde ýene bir üýtgesik adam bilen tanyşdy. Oňa Abdyryzak diýýärler. Külli Mary iliniň hormatyna mynasyp bolan Orazmuhammet ahunyň ogly. Abdyryzak atasynyň ýolundan gitmedi, din-şerigat diýip bu dünýäden el üzmedi. Ol gadymy türkmençilige, biziň häzirki düşunişimiz ýaly ýontem türkmençilige däl-de, milleti ýitirmän saklan türkmençilige köp ýan berdi. Abdyryzak minneti gulakly pilden çekdi. Onuň yetişdirýän gawulalaryny iýmedik armandady. Iki yüzli halysyny şu günlerem synlap doýup bolanok. Abdyryzak ynsan erkinligini

ähli zatdan belentde goýyanlygy bilen Gaýgysyzyň ünsüni çekdi. Ol örän çuň taryhy kämillik bilen öwrenen adamdy. Türkmeniň geçmişini şeýle ezber biliп, Gaýgysyzyň alnynda täze bir hazyna açdy. Günde-günaşa görüp ýören gadymy Mary ýadygärlikleriniň aňyrsynda nämeler barlygyny gürrüň berdi. Türkmenleriň aslynyň Oguz handan gaýdýanyny, Gorkut ata diýen beýik danasynyň bolanyny, baryp-ha on birinji asyrda beýik Hindistany boýun egdiren şä Mahmyt Gaznaly hakda, şo döwürki dünýäniň iň güýcli imperiýalarynyň biriniň imperatory Roman Diogen 4-niň boýnuna syrtmak atan beýik Alp Arslan hakda, Çingiz Han ähli ýurtlary ýumrup, ähli illeri gyryp gelýärkä oňa garşy iň uly söweş guran gerçek Jelaleddin Meñburny ýa-da Meñkuberti (Hudaýberdi) hakda, altmyş üç ýaşanda, Muhammet pygambere hormat üçin, öz görüni özi gazyp, gabyra giren Hoja Ahmet Ýasawy hakda, pelsepeli mesnewi ýazmakda henizem öňüne şahyr geçirmeýän beýik Jelaleddin Rumy hakda, baky gala-baky şäher hasaplanýan Konstantinopoly-Ystambyly ýigrimi bir ýaşynda dyza çökeren Ýeňiji soltan Mehmet hakda, umuman, dünýäde döwlet guran türkmen şalary hakda, başga-da yüzlerce alym, şahyr hakda uzak gjijeler söhbet etdi. Arap dilini, pars dilini öz ene dili ýaly bilyän paýhasly Abdyryzak şondan soň Gaýgysyzyň ömürlük maslahatçysy bolýar.

Bu aralykda Muhammetgulyny Çelekene, soňra Bäherdene mugallym edip geçirýärler. Ol ak telpekli, gyrmazy donly gornüşde obalardan halk edebi döredijilik nusgalaryny-nakyllary, aýdymalary, hüwdileri, läleleri, ertekileri, dessanlary ýazyp almaga hem girişýär. Onuň içki hyjuwy, tükenmez kuwwaty bir göwrä sygardan güýcli. Onsoň ol yene bir uly işe baş goşýar. Öz dogduk obasynda täze tipli mekdep gurdurmaga başlaýar. Muhammetgulynyň öz niýeti bar: dag içinde dünýä görmän oturan obadaşlarynyň ogluna-gyzyna sowat-bilim bermekçi, dil öwretmekçi, şeýdip olary uly dünýä bilen baglaşdyrmakçy. Emma ynsan jany gyl üstünde diýleni. Bir ýerlerden gelen kesel ýapyşyp ýatyr. Mekdep gurlup, okuw başlap-başlamanka Muhammetguly 1916-njy ýylyň 2-nji martynda dünýäden gidýär. Muhammetguly Atabaý türkmeniň süýnen ýyldyzlarynyň biri boldy. (Muhammetguly Atabaý hakdaky maglumatlar A. Çüriyewden

alyndy).

Bu şum habary eşiden Gaýgysyzyň neneňsi jöwlan urşuny bir duýsadyňz. Onuň üçin dünýä boşap galýar, dünýä sowap galýar. Şobada "Garry nohura" ýola düşýär. Birmahallar bu obada dogan okaşan zamanlary bu daglar neneňsi gözeldi, her gaýanyň daşlary bir geline meñzäp otyrды, şirrildeşýän çeşmeler gürrüldeşýän guşlar bilen ne şirin saz çalardы, her çynar, her arça şeýle paýhasly bakardы. Bary sowlupdyr. Asyl, bu jelegaýlaryň ähli gyzygy Muhammetguly bilen ekeni. Hanha, öz gollary bilen saldyran mekdebi Muhammetgulynyň hasyl bolmadık arzuwlarynyň, başa barmadyk niýetleriniň, ýetmedik maksatlarynyň binasy bolup görünýär.

Gaýgysyzyň bu ýürek awusyny, çykgynszыz ýalñyzlygyny Çowdur han dostuny ýitiren beýik Magtymgulynyň matamyna meñzedesim gelýär.

Daglar başyn egdi, duman bürendi,
Ýeller galabilmän, ýerde süyrendi,
Aỳ-Gün batyp, gökde Myrryh göründi,
Bulutlar boldular baran, Çowdur han!

ýa-da:

Magtymguly, uçdy ol algyr guşum,
Arkadagym, eziz syrdaş, gardaşym.

ýa-da:

Çowdur han, görevim, köňul direğim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde!

Gaýgysyz gamly halda, Muhammetgulynyň köp gaytalan sözünü ýatlady: "Göreşler öñdedir Gaýgysyz! Biliňi berk guşa!" O sözler Gaýgysyza köňül ýardamçysy boldy. Ol hiç mahal, hiç bir pursatda Muhammetgulyny unutmaýşy ýaly, o sözleri hem köp-köp gezek gaýtalamaly bolar.

"Göreşler öñdedir, Gaýgysyz! Biliňi berk guşa!"

Ýigriminji asyryň görnükli türkmen magaryfçysy Muhammetguly Atabaýyň öz gurduran mekdebi onuň muzeýi bolup, häzirem ile

hyzmat edýär. Ýanynda-da kiçeňräk heýkeli gelen-geçeni synlap dur. Muhammetguly Atabaýyň ruhy zamanamyz hakda nämeler oýlanýarka?

* * *

Gaýgysyzyň yzarlanmasy barha güçlendi, sebäbi onuň hereketleri hem barha güçlendi. Polisiýanyň aýratyn bölüminin bir maglumatynda şeýle sözler bar: "Olar öz wagylary, maslahatlary arkaly türkmenleri rus dikmelerine, patyşa çinowniklerine garşy küsgürýärler. Talyp Kakajan Berdiýew, mugallym Ata Myradow, Tejen uýezd naçalniginiň öñki terjimecisi Çary Garabekow we hasap-karz bankynyň gullukçysy Gaýgysyz Atabaýew dagy ýygy-ýygydan şeýle gürrün edýärler."(Önde ady agzalan kitap 18-nji sah.)

Önde müň dokuzýüz on altynjy ýylyň daýhan gozgalaňy bar. Türkmenleriň pälä alynmagyna, olara dürlü salgyt salynmagyna garşy ilat baş gösterdi. Kim pilli, kim kätmenli, kimsi ýaragly garşylyk dörkezmek üçin topar-topar üýşüp topalaň turuzdylar. Taryhçylaryň berýän maglumatlaryna göra, Gaýgysyz Atabaý dagy ilatyň sosial hem milli eziş astyndadygyny düşündirip, patyşa syýasatyna garşy wagyz-nesihatlar bilen çykyş edipdirler. Olar daýhanlaryň protest hatyny taýýarlamaga gatnaşypdyrlar hem-de o haty Türküstan ülkesiniň general-gubernatory Kuropatkiniň hut özüne gowşurypdyrlar.

Daýhan gozgalaňyna gatnaşýanlaryň köpüsi 1880-nji ýylyň ahyrynda 1881-nji ýylyň ýanwarynda Gökdepe söweşlerine gatnaşan ýa-da o söweşde ýakynlaryny şehit beren, içi doly armanly adamlardy. Olar Gökdepe söweşiniň köñülde we bedende goýan ýaralaryndan az-kem saplanyp, özüne gelen, gamly pikirlenýän ynsanlardy. Olar indi öz düşen ýagdaýyna sowuk kelleleri bilen akyl ýetirýärdiler we çykalga gözleýärdiler. Päle meselesi şeýle duýgularý ýuze çykarmagyň amatly pursaty boldy. Gozgalaňda "Ähliňiz ýok boluň!" diylen şygar barlygy ýöne ýere däldi.

Işiň ýaman ýeri bu gozgalaňyň özakymlaýyn, guramaçýlyksyz, esasy bolsa bir agyza bakdyryp biljek lidersiz geçmegidi.

1912-nji ýyldan bәri rus imperiýasynyň syýasatyna garşy gidýän Jüneýit hanyň we öň daýhançylyk bilen meşgullanyp ýören sowatsyz Eziz hanyň öñe çykmalary heniz ähli türkmene lider bolarlyk derejede däldi.

Bu gozgalaň Gaýgysyza köp tejribe berdi, täze pikirler oýardy, öňki pkirleriniň köpüsini ýa ret etdi, ýa üýtgetdi.

Gaýgysyzyň baş pikiri-milli döwlet gurmakdy, milli birlikdi.

Halkyň häzirki ýagdaýy bu maksada ýetmäge mümkünçilik berýärmi? Halk bişişipmi?

Öz hukugyny, öz hakyny, özbaşdaklygyny almaga, esasyy hem soňra goramaga taýýarmy?

Bu soraglar Gaýgysyzy gije-gündiz gurt kimin gemirdi. Halkyň ykbaly o soraglara hakyky jogap tapyşyňa baglydy. Häzirki wagtda bolmajak zada bolar diýse, boljak zada bolmaz diýse, ol körlük bolar. Üstesine-de ýüzüp bilmeyän halyňda deñize çyksaň, ilkinji gomda suw düýbüne gitmezmiň?! Gaýgysz baýlary, hanlary, begleri, serdarlary hasaba almady-olaryň möwriti geçipdir. Täze döwür gelýär, o döwre mynasyp arslan ýaly adamlar zerur. Hany, o adamlar? Ýok diýäýmeli derejede, barmak basyp sanaýmaly. Meseläniň ýene bir gabahat tarapy-Daşoguz taraplarynyň türkmenleri Hywa hanlygynyň gol astynda, Çärjew-Kerki taraplary Buhara emirligine degişli.

Onsoň Gaýgysz baş soraga "Şu wagt bolmaz" diýip jogap bermäge mejbur boldy. Onuň dogabitdi synçy nazary, üşükli aňy muny ýalňışman kesgitledi. Bu Gaýgysyzyň duýgy bilen däl-de akyl-paýhas bilen iş etjekdiginiň ilkinji alamatlary boldy."Maksada sabyr bilen ýetiler."

* * *

1905-nji ýylyň rus rewolýusiyasynda oýanyp başlan türkmen milli hereketi, ozaly bilen aň-pikirlerdäki, duýgulardaky milli hereket 1916-njy ýylyň gozgalaýyndan soň has güýçlendi, örüsü has giňeldi. Badabat milli azatlyk almak, özbaşdak bolmak meýilleri rüstem geldi. Azatlygyň we özbaşdaklygyň şirin umytalary hakyky ýagdaýy göz öňünde tutmakdan köpleri çetleşdirdi köpleriň başyny dumanlatdy. "Gözi bagly guş deý

uçup baradyr."(Magtymguly) diýilýäni boldy. Rus patyşalygynda gullukda bolan H.Ýomudskiý, Seýitmyrat Öwezbaýew, Oraz Serdar, K.Berdíýew we beýlekiler turuwbaşdan milli azatlyk pikirini goldaýardylar. Olar, dogrusy, Gaýgysyz Atabaýyň dostlary, tanyşlary, halypalary bolsa-da pikirdeşleri däldi. Olaryň maksada ýetmekdäki gönümelligini Gaýgysyz baş barmagy bilşı ýaly bilýärdi. Bu meselede örän çeýe pikirlenilmese milleti düzedip bolmajak urgulara duçar etjekdiklerini Gaýgysyz hiç-hiç unutmaýardy.

On altynjy ýylyň gozgalaňynda aýlanyp başlan birahatlyk degirmeni soňra togtamady. Bu garma-garyşyklyk köpleriň başyny gyzdyrды. Onsoň sowuk kelleli pikir edip bilyän,durmuşda bolup geçýän öwrülişiklere paýhasly nazar salyp bilýän azaldy. Seýitmyrat Öwezbaý diýilýäniň akyl-paýhasyna, pelsepeli pikirlerine hemmeler haýran galýan pursatynda, hatda Gaýgysyz hem o hakda: " Seýitmyradyň 50 kilo agramy bar, 49 kilosy akyl" diýyän pursatynda Seýitmyrat Öwezbaýyň özi wakalaryň ösüş ýoluny öñden görüp bilmedi. Şoňa görä onuň pikirleri hem Gaýgyszyňka çapraz geldi.

Gaýgysyz, eýyäm şo günlerde wakalardan baş alyp çykmak ukybyny ýuze çykaryp ugrady we harasadyň haýsy tarapdan gopjagyny öñünden kesgitläp bildi.

Ahyry, syýasy tupanlardan,topalaňlardan ýaňa gana boýälan müň dokuz yüz on ýedinji ýyl bosagadan girdi.

Fewral rewolýusiýasynda ak patyşanyň tagtdan taýdyrylmagy,gijrägem bolsa,türkmenlere-de uly täsir etdi.Şäher köcelerinde ak telpeginı taýagyň ujuna geýdirip,baýdak ýaly göterip barýan topar-topar türkmenler öz ykbalarynyň neneňsi synaglara sezewar boljakdygyny duýmaýardylar. Üýtgesmeler ýagşylyk getirer diýen umytda ýylgyrysýardylar. Hakykatda weli, güljegin, aglajagyň bilinmeýän ahwalty. Wagtláýyn hökümet başarnyksyzlygyny ilkinji ädiminden görkezdi. Patyşa dikmeleriniň ýerini ýerli baýlar, ownuk serdarlar eýeläp ugrady. Türkmen oblast ispolnitel komiteti döredilip,olar wagtláýyn hökümeti goldap başlady. Tiz wagtdan işçi we soldat deputatlarynyň Sowetleri guralyp ugrady. Gaýgysyz bu işe iki elläp giriþdi.Ony Mary

úyezd azyk komitetiniň başlyklygyna saýladylar. O döwürler bu wezipe iň bir esasy wezipeleriň biridi. Sebäbi iki häkimiyetligiň ilkinji miwesi açlyk boldy. Hiç bir zada bakman, ozaly bilen ilater ölümden alyp galmalydygyna Gaýgysyz örän çuň düşündi. Gije-gündiz oba-oba, öýme-öý aýlanyp, artyk azyklylary bilip, açlary hasaba alyp, her kime ölmez ödi paýlap başlady. Barlylar zadyny gizledi we Gaýgysyza duşman gözü bakyp başladylar. Başga çykalga ýokdy. Munuň mejbury hem wagtlaýyn çäredigini Gaýgysyzyň özi hem gowy bilyärdi. Her niçigem bolsa Gaýgysyzyň bu jansebil ýortmasy boş gecmedi. Taryhçylaryň şáyatlyk edişine görä, diňe Mary uýezdinde on ýedi müň adam ajalyň agzyndan alnyp galynypdyr. Bu otuz ýasa ýetiberen Gaýgysyzyň jemgyyet derejesinde ilkinji uly işi boldy. Onuň guramaçylyk ukybynyň ilkinji synagy şowly geçdi. On ýedi müň adamyň ömrüni dowam etmeginde öz yhlasynyň barlygyny sähelce duýanam bolsa, Gaýgysyzyň ýüregi, gör, neneň kuwwatlanandyr, ganat baglandyr. Özgä ýagsylyk etmekden alynýan lezzet ýaly hem bir lezzet bolarmy?!

Mary uýezdinde öň Täç gök serdaryň oglы hökmünde hormatlanýan Gaýgysyz, indi halk içinde öz işi bilen, öz adamkärçiliği bilen uly abraý gazandy. Oktýabr rewolýusiýasından soň döredilen Sowetlerde bolsa Mary uýezd türkmen seksiyasyna ýolbaşylyk etdi, şol bir wagtda-da azyk komitetiniň işini dowam etdirdi.

Dostlaryndan, halypalaryndan ýolunyň kem-kem aýra düşyänini hem Gaýgysyz gözden salmaýardı. Emma öz saýlan taktikasynyň doğrulygyna weli hiç güman etmeýärdi. "Şu mahal özbaşdak bolmak mümkün däl. Ýa iňlide, ýa orsa ýan bermeli. Wagtlaýynça ýan bermeli. Ilkinji amatly pursatda etjegiňi bilmeli. Iňlis diýleni örän tejribeli, aýbygadym. Onuň eline düşen aňsat-aňsat sypyp bilmeýär. Ors öwrenişilen ýagy. Munuň bir alajy tapylar. Esasy zat millet bölünmän, parçalanman aman saklansa."

Dosty Abdyryzak hiç tarapa ýan bermän-egilmän, diňe özüne boýun egip ýör. Ol Rus patyşasyna ynanmaýsy ýaly, Wagtlaýyn hökümete, Sowetlere, dinçilere, ateistlere hem ynanmaýardı. Başga bir ýoly bolsa salgy berip bilmeýärdi. Şeýle-de bolsa Gaýgysyz onuň könlünde uly orun tutýardı. Hut soňa görä-de

Gaýgysyz Abdyryzagy azyk komitetine işe çekmäni başardı. Gaýgysyz turuwbaşdan ynsan mertebesini her bir syýasatdan ýokarda goýmany öwrendi. Bu gylyk oña tä soňky demine çenli hemra bolar. Her tüýsli synaglarda, dürli-dürlı kynçylyklarda Gaýgysyz bu gylygyna ikilik etmez. Şu ahwal hem onuň örän pugta, durnukly terbiye alandygynyň shaýadydyr. Gaýgysyzy Gaýgysyz eden baş ýörelge şudur.

Gaýgysyz halk içine näçe köp gitdigiçe, şonça hem öz halkynyň pikir-duýgularyny ýakyndan öwrenip başlady. Mysal üçin ol täze döredilen Sowetleriň ählisiniň başynda türkmen dälleriň duranlygyna ýerli halkyň ünsi düşmeýşini gördü. Diýmek, halk özünü dolandyrmagy, öz ykbalyny çözmegi başgalara bermäge öwrenişipdir. Göwnibir. Şol bir wagtda-da özleri agzybirleşip, bir döwlet gurmak meýli yok. Hanlar, begler, serdarlar öz töweregine eýelik edip, ownuk häkimjik bolup oturanyna razy. Özüni özüniňkilerden gabanyp ýasaýar.

Gaýgysyz halkyň häzir aýratyn, özbaşdak döwlet gurunmaga taýýar däldigi hakda birmahalky çaklamalarynyň tassyklanyp başlanyna gözü ýetip gynandy.

Türküstany nädip gol astynda saklajagyny oýlanýan Sowet hökümeli Türküstan awtonom Sowet Sosialistik Respublikasyny 1918-nji ýylyň 30-njy aprelinde döretti. Russiýadan aýry ýaşamak islän Kokant respublikasynyň neneňsi gysaja salynýanlygy dury pikirlenýän Gaýgysyza uly sapak boldy."Her bir zadyň öz nesibelije wagtyny bilmek örän peýdaly.»

Türküstan awtonom Sowet Sosialistik respublikasy türkmenler üçin örän amatsyz şertlerde döredildi. Zakaspi oblasty häzirki Mary, Ahal, Balkan we 1919-njy ýylda Gazagystana berlen Maňyşlak oblastlaryndan ybaratdy. Häzirki Daşoguz welaýaty Hywa halk respublikasyna, Lebab welaýaty bolsa Buhara halk respublikasyna degişlidi. Owganystanda we Eýranda galan türkmenleri hasaba almanymyzda-da türkmenleriň ýurdy üç parça bölünendi. Bu yagdaý Gaýgysyzyň baş maksadyna gaty çapraz geldi. Şonuň üçinem ilkinji mümkünçilik bolanda bu bölünışigi üýtgetmek meýli Gaýgysyzyň aklyndan aýrylmady.

Ylymly-bilimli, döwrüň belentliginde pikirlenip bilyän adamlary öz töweregine çekmek işini Gaýgysyz bir dem salym hem

togtatmady. Öz bile okan ýoldaşlary, işdeşleri, pikirdeşleri bir çukura tüýkürýärdiler. Tagtabazarly Ýagmyr baýyn ogly Arnageldi baý ýigrimi iki müñ goýnuny, müñe golaý ýylkysyny, ýene şonça düýesini, üstesine-de sekiz kilo lokga altynyny Gaýgysyza goldaw bolsun diyip täze hökümete meýletin tabsyrdy. Emir Hajy ady bilen meşhur bolan bir kişi hem uly maddy kömek berdi. Üeri gelende aytsak, Kakajan, Bapby, Bekgi Berdiýewler Emir Hajynyň ogullarydy. Emma H. Ýomudskiý, Seýitmýrat Öwezbaý, Oraz serdar, Kakajan, Bekge Berdiýewler ýaly has täsirli we il içinde sözi geçýän adamlar Sowet hökümetini oval-başdan goldamaýardylar, olar Gaýgysyzyň aňyrdan görüji, ince öwrümlü hereketlerine bolsa ýa göz ýetirmeyärdiler ýa-da ynamsyzlyk edýärdiler.

Türkmen halkynyň öñküden-de beter parçalanmak howpy güýçlenen pursatynda iňlisler has ekabyrlaşdylar, Eýranyň, Owganystanyň territoriýalaryny özleri üçin köpri hökmünde ulanyp başladylar, munuň üstesine Rus patyşasynyň generallary hem turkmenleriň oňde baryjylaryna degerli täsir etmäni başardylar. Munuň şeýle bolmagynda Zakaspi oblastynyň ýolbaşçylarynyň türkmenler däldigi hem sebäpleriň biri bolup biler. Eýýäm 1918-nji ýylyň ortasynda Zakaspi oblasty otly köýnek geýdi. Oraz serdaryň başda durmagynda Zakaspi oblastynda turan topalaň bu ýerdäki häkimiýeti agdardy. Onsoň iňlisler Eýranyň üstünden türkmen topraklaryna aýak basdylar. Düýnki dostlar bu gün aýry-aýry, gapma-garşy frontda durdular. Gaýgysyzyň ene başga agalary hem Oraz serdaryň tarapyndady. Gaýgysyz gizlenmäge mejbür boldy. Ony Abdyryzk örän mäkäm gorap saklady, amaty gelende Daşkende ugratdy. Daşkentde oña pikirdeşler, köne dostlar ýardamçy boldular. Gaýgysyzy magaryf komissariýatyna işe çagyrsalarım ol türkmen topragyndan sowaşyp bilmedi, ýogsa Daşkendiň her bir daşy, her bir agajy onuň juwanlygyny ýatladyp, ýüregini jigledip durdy. Watan duýgusy başga. Hiç kim o duýguları düşündirip bilmese gerek. Gaýgysyz ýaly čuňñur watansöýer üçin-ä bu duýgular tutuş bir ummandy. Marydaky meşhur "Ýolbarsly" çäýhanasy, Uly Garly, Kiçi Garly, Oraz Salyr ýaly beýik başylaryň owazlary ony heýjana salýardy. Onsoňam onuň türkmen topraklaryna eýe

bolmaga döränligi, syrly hakykat bolsa-da, gizlin täsiri güýçlüdi. O güýç Gaýgysyzy turkmene, turkmen topragyna çekdi durdy. Gaýgysyz Zakaspi frontuna gaýdarmen boldy. Fronta we ýerli ilata milli dilde neneñsi edebiýat zerurlygyny kesgitlemek işi tabşyrylýar. Onuň aldym-berdimli söweşlere eli ýaragly gatnaşanlygyny hem aradan aýyrmak bolmaz. Dünýäniň birinji kolonialisti hasaplanýan iňlisler ýurtdan çykarylsa köp mesele çözüljekdigini Gaýgysyz unutmaýar. Söweşler gyzyşyp-sowaşyp, öňe gidilip, yza çekiliп, ahyry Mary rahat hala gelende, o ýerde derrew Sowet häkimiýet guramalary dikeldilýär, işler ýola goýlup başlanýar. Gaýgysyz Gyzyl goşunyň baran ýerlerinde ýerli halka sütem edilmegini, talaňçylygy düýpden ýatyrmak maksady bilen Zakaspi frontunyň ýolbaşçylaryna yüz tutýar. Netijede şeýle manyly buýruk berilýär. Ýerli halkyň ahwaly ny tiz duýyan Gaýgysyz Eziz hana, Oraz serdara ynanan ilatyň ýazyksyzdygyny aýdyp, halkyň söweşsiz boýun bolmak meýlini duýyar. Ilatyň başga frontda duranlygy üçin yzарlanmagyny gadagan etmegi guraýar. Mysal üçin Eziz handan sowaşan Gyzyl han bilen gepleşik arkaly düşünişmekde Gaýgysyz öz aktiwligini görkezyär. Onsoňam sada halkyň Gaýgysyz haýsy tarapda bolsa şo tarapda bolmak meýli güýçlüdi. Ine, Gaýgysyzyň hiç bir arhiwde, hiç bir ýazgyda galmadık, döwri üýtgetmäge ukyplı şahsy güýji şeýle ekeni. Munuň ýene bir tassyklamasyny az-kem soňra ýatlaşarys.

Mary iňlis interwentlerinden we Oraz serdaryň goşunyndan saplandygy täze hökümet işe başlady. Rewolýusion komitet döredilip, täze saýlawlar geçýänçä ähli işler bu guramanyň üstüne ýüklendi. Mary uýezd rewkomynyň orunbasarlygyna Gaýgysyz bellendi. Esasy iş ýene Gaýgysyzyň boýnundady. Gaýgysyzam etjegini bilyärdi, olam Atanyýazow ýaly, Abdyryzak ýaly adamlary öz töweregine çekýärdi. Gaýgysyz Tejen, Kaka, Aşgabat, Gazanjyk demir ýol duralgalaryndaky esasy söweşleriň ýeňişli tamamlanmagyna hem täsirini ýetirip durýardy. Asmandan zyňylýan listowkalaryň halka täsirli ýazylmagynda, öz şahsy tanyşlarynyň abraýyny umumy iş üçin ulanmakda Gaýgysyz tapylgysyz hyzmatlar bitirýärdi. Üstesine-de Zakaspi frontunyň rewolýusion-harby sowetiniň başlygy N.Paskuskiý bilen

Gaýgysyzyň arasyndan gyl geçmeýärdi. N.Paskuskiý türkmenleriň arasynda ýetişen, Tejende işlän adamdy we türkmenleri jandan söýärdi. Bu hem Gaýgysyzyň peýdasynady. Şoňa görä Gaýgysyz öz sözünü geçirip bilyärdi.

Şol günleriň birinde frontdan telegramma gelýär: "Örän gyssagly 800 düye iberiň." Bu düýeler Gazanjyk, Aýdyň we soňra Krasnowodsk söweşlerinde gumdan öwrümlı geçmek üçin zerurdy. Emma 800 düye hem az-maz däldi. Zakaspi frontunyň hojalyk dolandyryş naçalnigi I.W.Buharenko özge kişiniň ýanyna barman, göni Gaýgysyzyň yanyna barýar. Sebäbi Gaýgysyzyň her bir işiň tärini tapýanlygy hemmä bellidi. Ol bu gezegem täze ýol tapýar. Göni bazara baryp, düye satýanlary bir ýere jemläp, şeýle bir janygyp ýagdaýy düşündirýar weli, düye satýanlar öz meýline düýelerini döwlete karzyna tabşyrýarlar. Eyyäm bir aý geçip-geçmäňkä düýeler eltilmeli ýerine eltilyär. Bu taýda oýlanyp otursaň, Gaýgysyzyň abraý-sarpasynyň ne derejede ýokarylygyna haýranlar galýarsyň. Halk eýyäm Gaýgysyzy ýürege ýakyn kabul edipdir. Bu ahwal gelejekki lider üçin ýeke-täk zerur zatdy. Sebäbi taryhyň görkezişi ýaly, halk tarapyndan kabul edilmédik ýolbaşçylar wezipede uzak otursalar hem işden giden günü unudylýarlar. Magtymguly ony bir setirde örän jaýdar aýdyp gidipdir:

Il-guni bolmasa, şalar tagtydan düşer gider.

Gaýgysyzyň janypkeşligi, il-gün ahwaly üçin janköýerligi, esasy sy hem işi guramakdaky başarnygy oňa ýokary wezipä çekilmäge ýol açypdyr. 1919-njy ýylyň noýabrynda Gaýgysyz Zakaspi oblast rewolýusion komitetiniň başlygynyň orunbasarlygyna bellenýär. Bu hakykatda ähli işleri guramak wezipesi Gaýgysyzyň üstüne ýüklendi diýildigidi. Emma bu gezegem orunbasar. Gaýgysyz bu ýagdaýy öñden bări bilyär ahyry. Yerli millete ynanmazlyk düýgusynyň barlygyny, ony hernäçe şırın sözler bilen basyrsalar-da ýuze galkýandygyny Gaýgysyz örän gowy bilyärdi we ýüreginiň çuñunda gizlin saklaýardy. Ol bu wezipä geçenden başlap hojalyklary dikeltmek, jemgyýeti janlandyrmak, yerli kadrlary işe has köp çekmek, Daşkentden, Moskwadan işe iberilenleriň yerli ýagdaýy öwrenmekleri we şoňa laýyk hereket etmekleri üçin jan çekyär.

Zakaspi frontunyň ýeňişli tamamlanmagyna örän uly ýardam berýär. Ilkinji ýardam-ýerli halkyň Gyzyl goşunu goldamagyny gazanmakdy, iňlis interwentlerine garşy söweşýän esgerleri iýmit, geýim we beýleki zerur enjamlar bilen üpjün etmekdi. Şol günlerde ol has batyrgaý pikirler orta atýar. Düýn Sowet hökümetine garşy söweşenleriň günäsini geçmegi hem-de olary Watan üçin işlemäge çekmegi ýola goýýar. Baýlyggyna, garyplygyna bakman, haýsy tiredenligine bakman, ýaş-garrylygyna bakman, ähli kişileri Watana hyzmat etmäge çekip başlaýar. Ol, köplenç şahsy çemeleşik, göz-göze bakyp çemeleşmek yoluny seçýär. Bu ýolda köp-köp garşylyklara hem ýokardan gelenleriň, hem ýerlileriň garşylygyna duçar bolýar. Sebäbi örän köpler syýasat bilen keselläpdiler, Gaýgysyz bolsa elmydama her kime ozaly bilen adam hökmünde garaýardy, syýasy agza hökmünde garamaýardy. Haýyrly iş bitirip bilyärmi-bolany. Şu taýda Gaýgysyzyň ýene bir uýtgewsiz, durnukly sypaty hakda aýtmaly. Ol wezipede bolsa-da, bolmasa-da şo bir bolşy ekeni. "At münen atasyny tanamaz" diýleni Gaýgysyza degişli däldi.

1919-njy ýylyň awgustynda Asgabatda, hut Gaýgysyzyň teklibi bilen, tasirli adamlaryň maslahaty geçirilýär. Şo maslahatda hem Gaýgysyzyň täsiriniň güýçlüligi, halkyň köp böleginiň Gaýgysyzyň yzyna düşmäge hyýallydygy, doğrusu, türkmenleriň ýeke-tak lideri hökmünde Gaýgysyzyň yetişip barýanlygy belli bolýar.

Şo ýylyň 6-njy dekabrynda Türkkomissiýanyň agzasy W.Kuýbyşew Aşgabada gelýär. Bilşiniz ýaly, o döwürler Türkkomissiýanyň aýratyn hukuklary, yagny Bütinsoýuz Merkezi Ispolnitel komiteti tarapyndan berlen artykmaç hukuklary bardy. Şoňa görä W.Kuýbyşewiň neneňsi ygtyýarlyklarynyň barlygy hakda oýlanyberiň. Ol Aýdyň söweşlerine ýolbaşylyk edip, ýene Aşgabada dönýär. N.Paskuskiý hem bile gelýär. Gaýgysyzyň W.Kuýbyşew bilen tanyşlygy başlanýar we bu tanyşlyk Gaýgysyzyň gelejekki ykbalyna öwrülik derejesinde täsir edýär. Gaýgysyz W.Kuýbyşew uly wezipeli bolsa-da çekinmän açık sözleýär. Yüreginiň derdini dökýär. Gaýgysyz Zakaspi oblastynyň meselelerini, kynçylyklary, kanun bozmalaryň sebäplerini we ýene köp-köp ugurlardan gürrüň berýär. Özem özünü ak guş

edip,beýlekileri garga edýänlerden däl-de, hut öz ýetmezlerini hem bile aýdýar. Bu göwnaçyk, hakykatçy söhbetdeş W.Kuýbyşewe badabat ýaraýar. Gaýgysyz hakda N.Paskuskiniň we beýlekileriň hoş sözleriniň doğrulygyna ynanýar. Belki W.Kuýbyşew bu bedýan çöl ülkede, bu garyplykda beýle batyr sözläp bilýän, öz mertebesini beýle derejede tutup bilýän ynsana duşanyna geň galandyr. Munuň şeýlediginiň tassyklamasyna soňrak sataşarys. Gaygysyz bolsa öz bähbidi hakda hiç bir pikire yüz urman, aldygna, her bir amatly pursatda ýerli adamlary saýlap-seçmäge, ýürekli, eli sap, edenli, milletiň öňüne geçip, gorelde bolup biljek adamlary wezipä cekmäge dyzaýar.

Gaýgysyzyň hazır baş wezipesi-adam ýetişdirmek. Uly harplar bilen ýazylan adamlary, ynanylan ornunda polat kimin durup biljek, daşyň ýagyny çykaryp biljek adamlary köpräk ýetişdirmeli. Ana, şonda jemgyýet dörär. Bir balyk yüzüp ýörse, ondan deňiz bolarmy?!

Yok, ýok. Wagt utmaly, pursatdan peýdalananmaly. Gijä galmak-ölümé barabar.

Birmahallar Muhammetguly gardaşynyň iymek-içmekden ozal bilim zerur diýenini Gaýgysyz hiç-hiç unutmaýardy, o pikir durmuşda her ädimde tassyklanyp durdy. Garybyň egnini bir gezek,müň gezek ýaparsyň,bir gezek,müň gezek garnyny doýrarsyň, şonda-da ahyrda şol çyplaklygyna, sol açlygyna galar. Emma garyba ylymbilim, terbiye berseň, ol durmuşda etjegini biler. Goý, ol özünüň kimligini bilsin,bu dünýäde näme üçin ýasaýanyny bilsin. Türkmenler: "Özünü bilen düñýäni biler" diýip ýone ýere aýtmaýar ahyry.

Onsoň Gaýgysyz kone hem täze sowatly adamlara eýe çykdy. Beýik geçirimlilik bilen, düýnki günde bolan-bolmadyk günäleri unudyp, olara ylas bilen ýapyşdy. Ilata aldygna sowat öwretmegi gurady. Bir agajyň kolegesinde,gamyş kepbeleerde, ýer kümelerde sowatsyzlara okuw öwredilip başlandy. Türkmenleriň sähelçe sanly intelligensiýasy ýeterlik bolmany üçin tatar, azerbaýjan, turk adamlaryny hem bu işe çekip başlady. Açlyk, horluk, mätäçlige bakman, çalasowat mollalaryň, takwalaryň garşylygyna bakman, bütin milletiň ýüzüni magaryfa öwürmegi maksat edindi. "Maňa bir harp öwredeniň kyrk ýyl gullugunda

duraryn” duýen gadymy dananyň pikiri 1919-njy ýyllarda täzeden janlandy.

Zakaspi oblastynyň ilatynyň aňyrdan gelme garyplygy, ýasaýýş terziniň, medeniýetiniň örän yzagalaklygy bu işleriň, Gaýgysyzyň isleýsi ýaly, tiz ýola düşmeginé uly päsgelçilik bolýardy. Üstesine-de zamananyň çylşyrymlylygy, Türküstanyň ýagdaýynyň has-da agyrlygy Gaýgysyzyň ýolundaky iň uly böwetdi.

1920-nji ýylyň martynda Gaýgysyzyň ýakyndan gatnaşmagynda we yhlasly guramaçylyk işi esasynda türkmen halk wekilleriniň gurultaýy bolýar. Bu gurultaýa baý-garyp, köne-täze diýmän, ähli toparlaryň wekilleri çagyrylýar. Hatda düýn hersi bir baýra ýaplanyp, bir-birege ýarag çenänlerem gurultaýa çagyrylýar. Gurultaý täze döräp gelýän jemgyýeti ysnyşdirmakda, umumy maksat, umumy ykbal birligini döretmekde gaty täsirli bolýar. Üstesine-de Zakaspi oblast yolbaşçylygynyň hiç kime kitüw baglamaýändygyny, hiç kimi yzarlamaýändygyny bu gurultaýa gelen wekillere ynandırmak gerekdi.

Ol şeýle-de boldy. Bu gurultaý Gaýgysyzyň abraýyny örän beýgelti. Türkkomissiýanyň başlygy Ş.Eliawa hem-de Turküstan frontunyň baş komanduýuşısı M.Frunze bu gurultaýa gatnaşyp, wekilleriň duýgy-niýetlerini we olaryň Gaýgysyzyň töweregine neneň ysnyşşalaryny içgin synladylar. Gaýgysz bilen aýratyn söhbetdeşlikleriň açık, işe örän ýakyn ahwalda, özüňi tankytlamak ruhunda geçişine begendiler. Bu Gaýgysyzyň gelejekki ykbaly üçin gaýtalanmajak pursat boldy. Edil W.Kuýbyşew bilen duşuşykdaky ýaly.

Netijede, uly ygtyýarlyklary bolan Türkkomissiýanyň başlygy we iki sany abraýly agzasy Gaýgysyzyň akyl-paýhas, işe çemeleşiş, halka yolbaşçylyk ediş ukyplarynyň örän tapawutlydygyny anyk duýdular. Olar yene bir aýratynlygy duýan bolsalar gerek: rewolýusiýadan öñki ýokary derejeli rus çinownikleriniň dürli ýazgylarynda umuman türkmen halkyna berilýan bahalar hakda-da öñ habardar bolandyrlar.

Gözi ganly, eli ganly general, Gökdepe söweşlerine baştutanlyk eden Skobelew türkmenleri ýer yüzünden süpürip ýok etmänine

ahmyr edip olse-de onuň başga bir generaly N. Grodekow hakykatdan daş düşüp bilmändir: "Özüñkilere dönüklik etmekden ýokary jenáyat bolmandyr, şoňa gorä-de olaryň (türkmenleriň) arasynda dönük tapylar diýip hiç kim gümanam etmedi." Tugan-Mirza-Baranowskiý W.A. bolsa şeýle diýýär: "Her bir teke (türkmen diýip düşünmeli) söz berdimi-hiç mahal sözünden dönmez, eger ol ölyänem bolsa, bendi bolýanam bol-sa sözünde durar. "A.Lomakin:" Kasam içmäge şeýle mukaddes, şeýle hormatly bakýan türkmenler ýaly halk musulmanlaryň arasynda azdyr diýip çekinmän aýtsa bolar.» O.Tumanoviç bolsa türkmenleriň hiç bir ýagdaýda ýaraňjaňlyk-yapjalyk etmeýändiklerini aýdýar. (Ýokarky maglumatlar prof. Öwez Gündogdyýewiň materiallaryndan alyndy.)

M.Frunze Daşkende gidensoňam Gaýgysyzyň täsirinden çykyp bilmedik bolarly. Ol eýýäm maý aýynda Gaygysyzy Daşkende çagyryar. Emma Zakaspi rewkomynyň başlygy Gaygysyz git-se yerli millet bilen işlesip bilmeris, oblrewkom dargar öydüp, birinji telegramma jogap bermeýär, ikinjide garşy bolyar. Ahyry, üçünji gezek gazaply telegramma gelýär: "Rewolyusion harby Sowete.Baranow, Zinowýew ýoldaşlara. Ýoldaş Atabaýewi haýal etmän Daşkende ugradyň. Gaýdýan wagtyny häziriň özünde habar beriň. Atabaýew musliman komunistleri birleşdiriji merkez hökmünde zerur. Frunze."

Ynha, Gaýgysyzyň ilkinji resmi häsiýetlendirilişi:"birleşdiriji merkez..." Bu örän uly baha. Otuz üç ýaşly türkmene Türküstan-Orta Aziya möcberinde şeýle diýilmegi örän begençli fakt. Üstesine-de Gaýgysyzyň ynsan hökmünde haýsy sypaty göz öňünde tutulyp aydylany gyzykly. Elbetde, Gaýgysyzyň gaytalanmajak guramaçylyk zehini, gudrat dörediji guramaçylyk ukyby göz öňünde tutulandyr.

Gaýgysyz Daşkende göwünsizræk gitdi. Ol Zakaspi oblastynda işleri ýaňy ýola goýup başlapdy ahyry. Zakaspi frontunda iňlis interwentleriniň we patyşa düzgünini ýola goýmak islänleriň, milli azatlyk almak islänleriň ýeňilmegi bilen täze ýagday emele gelipdi. Öñki, ýoly aýra düşen dostlar ýene birleşip başlapdylar, Gaýgysyza golaý duranlaryny kem görmeýardiler. Gaýgysyzam olary açyk yüz bilen garşylaýardy. H.Ýomudskiý,

Seýitmyrat Öwezbay, Kakajan, Bekgi, Bapby Berdi dagyny we beýlekileri Gaýgysyz ýene öz ýanyna çekipdi. Hatda Seýitmyrat Öwezbaýy Aşgabat şäher rewkomynyň başlyklygyna hem belläpdi. Emma öñe çykan türkmenleriň arasynda pikir-maksat birligi heniz mäkäm däldi. Olaryň köpüsi täze syýasat keseli bilen berk keselläpdiler, turkmeni müň ýyllap agsadan tireçillik belasyndan saplanyp bilmeyärdiler. Onsoň Gaýgyszyň ýok wagty Seýitmyrat Öwezbaýy wezipeden boşatdylar. Ol patyşa ofiserimiş, aklaryň arasynda gulluk edenmiş.

Gaýgyszyň muňa jany ýandy. Ol-a her edip, hesip edip jemgyyet döretjek bolýar, bir ýere jemlenjek bolýar, birnäceleri hem ýaňy döräp gelýän türkmen jemgyyetini we intelligensiýasyny parçalamak isleýär. Şeýdibem özünü Sowet hökümedine wepaly adam hökmünde görkezmek isleýär. Gaýgysyz Daşkende gidende, ana, şeýle türkmenlerden howatyr ede-edé gitdi. Bela, köplenç, uzakdan gelmeýär, öz içiňde döreýär-bu aksiomany Gaýgysyz ýagşy ýatda saklapdy.

Ol Daşkentde özüne neneňsi takdyr, neneňsi wezipe garaşýanyny bilmän, güman etmän barýardy. Diňe Türküstan awtonom Sowet respublikasynyň merkezine işe çekiliýän ilkinji türkmeniň özüdigini bilyärdi. Şoňa görä-de neneňsi jogapkärligiň boýna ýüklenýänini, bu şansy-amatly pursaty örän akylly-başly ulanmalydygyny oýlanýardy. Daskentde işläp, türkmenlerden uzaklaşmak howpy barada-da pikirlenýärdi. Ony Zakaspi oblastyndan bilgeslin uzaklaşdyryan bolaýmasynlar?! Birmahallar Maryda azyk komissiýasynda işlän ýyllary Tanýa diýen bir gyza öýlenip, kontrrewolýusiýa döwründe ony Daşkende äkidipdi, o taýda bir gyzjagazy bolupdy. Olaryň yagdaýy hakda-da bilesi gelýärdi.

Ýöne gelejekki näbelli ykbaldan ýáýdanmak Gaygyszyň ganynda ýok.

Daşkentde Gaýgyszy güler ýüzli garşyladylar. Türkkomissiýanyň agzalary onuň bile aýratyn söhbetdeş boldular. Netijede, ol Ýer işleri halk komissarynyň orunbasary, az wagtdan bolsa, komissar bellendi. Türküstan derejesinde pikir ýöretmek zerurdy we täze-täze işler etmek gerekdi. Sebäbi açlyk-horluk gapydan gitmeýärdi. Ferganada we beýleki bol hasyllı

jülgeleriň käbirinde basmaçylyk hereketi güýjäpdi. Üstesine Türküstan Sowet Sosialistik respublikasynyň hökümet ýolbaşçylary heniz durnukly bir ugur alyp bilmeýärdiler hem-de Türkkomissiýa bilen çapraz ädimlere ýol berýärdiler. Her niçik bolsa-da Gaýgysyz uly tejribeler toplap başlady we hökümet koridorlaryndaky, kabinetlerindäki caknyşyklarda özünü aman saklamagy öwrenip ugrady. Özüňi gelejekki uly ýeňişlere taýyarlama-sungatlaryň inçesidi ahyry.

Bu döwürler Gaýgyszyň maşgala ýagdaýy hakda, garyndaşlary hakda anyk maglumat örän az. Ejesi we jigisi bu ýyllaryň uruş-gowgasynدا, açlygynda neneň gün doladykalar? Aman galan bolsalar, kim olara kömek berdikä? Gaýgysyzdan uly doganlaram kândı ahyry. Uly dogany Agajan we onuň ofiser ogly hakda maglumat ýok. Gaýgyszyň ömrüniň şu taraplary, hazırlıkçe, garaňkylygyna galýar.

1920-nji ýylyň 26-njy sentyabrynda Türküstan Respublikasynyň sowetleriniň 9 gurultaýynda Gaýgysyz Türkistan Halk Komissarlar Sowetiniň başlygy wezipesine saýlanýar. Bu türkmen halkynyň arasyndan hem lider ýetişyänligini aňladýardы.

Gaýgyszyň ýokary wezipä çekilmegi, ozaly bilen, türkmen halkynyň bagtydy, onuň gelejekki ykbalynyň oňyn çözgüt tapmagy üçin örän ähmiyetlidi. Şol wagtlar Gaýgysyzdan başga bir türkmeniň Türküstan derejesinde birinji wezipâ çykmagy mümkünmedi?! Elbetde, mümkün däldi. Gaýgyszyň derejesinde kämilleşen, özüne erk edip bilyän, guramaçylyk babatda ýokary ussatlyga ýetişen, iñ esasy sy hem il içinde meşhurlyga eye bolan şeýle türkmen ýokdy. W.Kuýbyşew tarapyndan gol çekiliп, merkeze iberilen bir hatda Gaýgysyz hakda gyzykly maglumat berilýär: "...Täze merkezi Komitetiň agzalarynyň arasynda ýerli ilatdan dörän, tebigy ösüp ýetişen meşhur adamlar bar, mysal üçin ...Atabaýew, türkmen obasyndan çykan, örän çykgynsz şertlerde özünde sagdyn kommunistik dünýägarayşy gudrat bilen döreden adam." Bu fakta aýratyn üns bermegiňizi haýış edýärin. Gelejekde millet öz ojagynyň başyna ýygnanmaly bolanda türkmeni ojakly etjek diňe Gaýgysyzdy. Ony pursaty gelende synlarsyňyz.

Gaýgysyz Türküstan respublikasynyň hökümet başlygy bolansoň

hem milli azatlyk isleýän toparlara goşulmady. Sebäbi ol ýokary wezipede oturan ýerinden ýagdaýy has gowy synlady, diňe bir Sowet imperiýasynda däl, eýsem tutuş dünýäniň her bir künjünde artyk güýçli döwletler dünýäni täzeden bölüşyärdiler we araçäkleri täzeden biçyärdiler. Muny görmezlik, bilmezlik etmek jenaýat bolardy. Şeýle ahwalda kiçijik Türkmenistanda garaşsyz döwlet gurmak mümkün däldigini on sekizinji, on dokuzynjy ýyllaryň tejribesi hem aýdyň görkezdi.

Diňe amatly pursata garaşmaly.

Gaýgysyz täze wezipede hakyky ýagdaýy bolşy ýaly gördü we gelejekki işleri neneňsi bitirmelidigini köpçülik bolup maslahatlaşdy. Edil Zakaspi oblastynda edişi ýaly, bu taýda-da magaryfa aýratyn uly üns berip ugrady. Döwlet bütjetinde magaryfa goýberilýän puluň möçberiniň ikinji ýerde bolmagy eýýäm köp zatdan habar berýärdi. Gahatçylykda, weýrançylykda, şol gowgaly günlerde magaryfyň şeýle güýçli goldanmagy Gaýgysyzyň medeniýet, ylym derejesiniň örän ýokarylygyny aňladýardy.

1920-nji ýylyň 15-nji dekabrynda Türkkomissiya we Türkbüro merkeze ýazan hatynda uzak maslahatlardan, söhbetlerden, soraşdyrmalardan, pikir öwrenmelerden soň Gaýgysyz Atabaýewiň kandidaturasyň Türküstan respublikasynyň hökümet başlyklygyna hödürlenendigini aýtmak bilen, olar Gaýgysyz hakda şeýle diýýärler: "...Bu türkmen örän durnukly, edermen işgär. Ol bütün sowet apparaty bilen hazırlıkçe ýeterlik tanyş bolmasada, sähelce wagtdan onuň başarnykly boljakdygy gümansyzdyr."

Şol ýyllar bilen baglanychkly köp-köp ýatlamalarda Gaýgysyzyň her bir meseläniň çykalgasyny tapşy, doğruçyl pikirlenişi we özünü bir durkda alyp barşy, güýçli guramaçylygy, esasy bolsa, il içinde onuň meşhurlıqy hakda köp agzalýar. Ýokarda agzalan sypatlar onuň Täc gök serdaryň ogludygyny, ýagny serdar gany bilen geçen alamatlardygyny aňladýar.

Gaýgysyz Türküstan Halk Komissarlar Sowetiniň başlyklygyna geçende respublikanyň ýagdaýy örän agyrdy. O ýagdaýy doly görkezmek üçin, şeýle hem Gaýgysyzyň bu wezipede eden işlerini aýratyn seljermek üçin özbaşyna, uly bir kitap yazmaly boljakdygyna okyjy göz ýetirýändir. Bu taýda Gaýgysyzyň esasy,

tapawutly işleriniň käbirini agzamak bilen kanagatlanmakçy.

1. Geçmişiniň ähli tejribesini we ýalňyşlyklaryny öwrenmeli hemde indiki ädimimizde o ýalňyşlary gaýtalamaly däl.

2. Ýerli kadrlary ýetişdirmäge aýratyn üns bermeli.

3. Merkezden iberilýän kadrlaryň ýerli ýagdaýy bilmeklerini gazanmaly.

4. Pagtaçylygy gysga wagtda dikeltmeli.

5. Maldarçylyk meselesinde örän seresaply bolmaly. Mallaryň baş sany azalmaz ýaly we olaryň daşary ýurda sürülmmezligi üçin çäre tapmaly.

6. Senagat kärhanalary millileşdirilende gödek ýalňyşlyk göýberildi, ýagny iri kärhanalar bilen birlikde örän kiçi kärhanalar hem millileşdirilipdir. Netijede önumçilik gaty pese gaçypdyr. Bu meselede ýol tapmaly.

7. Gelejekki ýyllar üçin iş plany düzülende gurbuň ýetjek işe başlamaly.

8. Basmaçylygyň esasynda ilatyň maddy we ruhy mahrumlyklary ýatyr. Ol adamlaryň köpüsü bu ýola mejbür bolup düşdüler. Yaşaýış ýagdaýy düzelişse, basmaçylygyň köki kesiler. Şoňa görä basmaçylary gyryp, güýç ulanyp ýok etmeli däl-de, durmuşy gowulandyryp, gepleşikler geçirip, düşünişip umumy maksada ýetmeli.

9. Ilat öz ene dilinde iş alyp barar ýaly şertler döredip başlamaly.

10. Ähli babatda magaryfy ösdürmeli.

Ynha, Hökümet başyna geçip, işleriň ýagdaýyna göz ýetirendoň, Gaýgysyzyň öz öñünde goýan maksatlary takmyn şeyleräk. Ol bu meseleleriň özeninde jemgyýeti bölmezlik, ähli gatlaklaryň bir gazanda gaýnaşmagyny gazanmak prinsipi bardy. Ynsany syýasatdan ileri görmek endigi ýüze çykýardy.

Onsoň ýagsy niýetlerini durmuşa geçirjek bolup, ol gazak, gyrgyz, özbek, galpak, türkmen topraklarynda gije-gündiz ýortup başlady. Ýer-suw reformasy boýunça aýratyn işler alyp bardy. Düýnki aç-ýalaňaç ynsany, gul ýaly boýny bükük ynsany bu gün ýerli-suwlý etmegiň ähli garşylyklaryndan başga, psihologik, ruhy päsgelçiliklerini hem ýeňmelidi. Zähmetkeş halk öz arkasynda umumy bir Sowet hökümetiniň duranlygynyň

üstesine anyk biriniň duranlygyny hem göresi gelýärdi. Muny Gaýgysyz öñrækden bäri duýýardy. Şonuň üçinem şahsy duşuşyk, şahsy gatnaşyk, şahsy güwä geçme usullaryny köp ulanýardy. Şu sebäpli onuň kabinetde oturan wagtyndan köpçülük içinde bolýan wagty elmydama artykdy. Ol ähli günäni geçen döwre ýa-da ýolbaşçylara atyp, gelejek üçin bolar-bolmaz wadalar berip möwritini geçirýänlerden däldi. İş tabşyrsa, özi derñemäni unutmaýar. Gulaga ynanaňdan göze ynanmagyň has bähbitlidigine Gaýgysyz ir düşünipdi.

Dowamy bar >> Edebi makalalar